
Dr Snežana JOKSIMOVIĆ
Dr Slavica MAKSIĆ
Institut za pedagoška istraživanja
Beograd

Pregledni naučni rad PEDAGOGIJA LXI, 4, 2006. UDK: 37.01.53

OBRAZOVANJE ZA DEMOKRATIJU U ŠKOLSKOM KONTEKSTU¹

Rezime: *Obrazovanje za demokratiju uključuje usvajanje znanja o demokratskim institucijama i procedurama, sticanje neposrednog iskustva kroz demokratsko odlučivanje u školi, kao i razvijanje osobina ličnosti, vrednosti i veština potrebnih za odgovorno i kompetentno učešće u životu demokratske zajednice. Razmatranje uslova i prepreka za demokratsko vaspitanje i obrazovanje u školi obuhvata organizaciju i funkcionisanje škole, nastavne sadržaje i metode, udžbenike, ulogu i doprinos nastavnika, vaspitne ciljeve škole, lične karakteristike i vrednosne orijentacije učenika. Analizirane su mogućnosti obrazovanja za demokratiju kroz predmet Građansko vaspitanje koji je uveden u osnovne i srednje škole u Srbiji 2001. godine. Evaluativne studije ukazuju da ovaj predmet doprinosi razvoju socijalnih kompetencija i vrednosti učenika, ali da to nije dovoljno da bi se učenici pripremili za aktivno, odgovorno i kompetentno učešće u društvenom životu. Demokratsko vaspitanje zahteva integrativni pristup, što znači da se ne ostvaruje samo putem posebnih predmeta i časova, već treba da prožima sve školske aktivnosti i celokupnu organizaciju škole.*

Cljučne reči: *obrazovanje za demokratiju, školski predmeti, građansko vaspitanje, demokratske vrednosti.*

U ovom radu pažnja je usmerena na mogućnosti obrazovanja za demokratiju u kontekstu reforme obrazovnog sistema, započete 2001. godine, i uvođenja posebnog školskog predmeta Građansko vaspitanje u osnovne i srednje škole u Srbiji. Obrazovanje za demokratiju uključuje usvajanje znanja o demokratskim institucijama i procedu-

¹ Članak predstavlja rezultat rada na projektu »Obrazovanje za društvo znanja«, broj 149001, čiju realizaciju finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (2006–2010).

rama, sticanje neposrednog iskustva kroz demokratsko odlučivanje u školi, kao i razvijanje osobina ličnosti, vrednosti i veština potrebnih za odgovorno i kompetentno učešće u životu demokratske zajednice. Mladi u toku školovanja treba da dobiju neophodne informacije o demokratskom društvu i njegovom funkcionisanju, razviju sposobnost samostalnog odlučivanja i steknu svest o sopstvenoj odgovornosti za donete odluke i njihovu realizaciju. Krajnji cilj obrazovanja i vaspitanja za demokratiju jeste formiranje autonomnih, odgovornih i kompetentnih građana, osposobljenih i spremnih za učešće u društvenom životu zajednice.

Obrazovanje za demokratiju ostvaruje se na više načina. Prvo, u školi se stiču znanja o demokratiji i formiraju stavovi o različitim aspektima društvene stvarnosti. Takođe, školske situacije omogućavaju da učenici neposredno učestvuju u odlučivanju o organizovanju školskog života, vežbajući, stičući i razvijajući veštine demokratskog odlučivanja. Pored uticaja obrazovnih sadržaja pojedinih školskih predmeta, razvoju demokratske orijentacije učenika doprinose metode i oblici nastavnog rada, ličnost nastavnika, organizacija školskog života i psihosocijalna klima škole u celini.

Uslovi i načini demokratskog obrazovanja u školi

Važan cilj savremene škole jeste obrazovanje mladih za demokratiju i život u građanskom društvu, čiji rezultat treba da bude razvoj demokratske ličnosti učenika. Jedan od preduslova za razvoj demokratske ličnosti i demokratskog ponašanja jeste razvoj prosocijalnih vrednosti. Značajan motiv prosocijalnog ponašanja jeste socijalna odgovornost, koja uključuje osećanje lične odgovornosti za sopstvene postupke i njihove posledice po druge. Istraživanje sprovedeno na uzorku koji su činili srednjoškolski učenici pokazuje da je prihvatanje demokratije kao vrednosti povezano sa motivima i pokazateljima prosocijalne orijentacije kao što su socijalna odgovornost i briga o drugome (Joksimović, 1998). Takođe nađeno je da učenike koji prihvataju demokratske vrednosti karakteriše tolerancija, neautoritarnost i nekonformizam, dok je demokratska orijentacija negativno povezana sa autoritarnošću i konformizmom. Ovi podaci ukazuju da nekritičko pokoravanje autoritetu i prihvatanje mišljenja većine predstavlja ozbiljnu smetnju razvoju demokratskih vrednosti i ispoljavanju demokratskih oblika ponašanja. Stoga je razvijanje autonomne ličnosti otporne na socijalne pritiske i uticaje autoriteta jedan od ključnih ciljeva vaspitanja za demokratiju.

Doprinos škole razvoju autonomije učenika u velikoj meri zavisi od nastavnika i ciljeva koje oni postavljaju pred svoj rad. Podaci o očekivanjima nastavnika u pogledu razvijanja poželjnih osobina i vrednosti kod učenika ukazuju na njihovu orijentisanost ka razvoju autonomne ličnosti (Pjurkowska-Petrović i Ševkušić, 1996). Hijerarhija vrednosti ispitivanih nastavnika pokazuje da oni u najvećoj meri kao poželjne označavaju osobine autonomnog ponašanja učenika kao što su samostalnost u mišljenju i odlučivanju, prihvatanje odgovornosti, tačnost, realno procenjivanje sebe i drugih. Na drugoj strani, konformističke vrednosti i ponašanje češće se ocenjuju kao nepoželjni. Nezavisno od toga koliko su nastavnici bili objektivni i iskreni u svojim odgovorima, postavlja se pitanje da li se u školi zaista podstiče autonomija učenika, odnosno koliko način rada i organizacije školskog života to omogućuju.

Aktivno učešće učenika u životu škole i odlučivanju predstavlja jedan od načina za podsticanje autonomije i odgovornosti učenika. Za to postoje mogućnosti ali istraživanja pokazuju da te mogućnosti nisu iskorišćene (Đerić, 2005). Prema rezultati-

ma istraživanja sprovedenog u osnovnoj školi, učenici ne mogu da saopšte svoje ideje, predloge i primedbe u vezi sa događanjima u školi, što dovodi do njihovog nezadovoljstva. Ispitani učenici su zainteresovani za organizaciju kulturno-zabavnih i rekreativnih aktivnosti, kao i da učestvuju u osmišljavanju rasporeda časova, dužine školskog dana i odmora, sadržaja školskog pravilnika, a to podržava i veliki broj nastavnika. Ali podaci ovog istraživanja pokazuju da u neposrednom radu sa učenicima nastavnici nisu spremni da diskutuju o osetljivim temama sa kojima učenici ne znaju kako da se izbore (kao što su aktuelna politička i društvena pitanja, verska i nacionalna netrpeljivost, neprikladno ponašanje nastavnika, porodični i lični problemi učenika). Škola na ovaj način ne omogućuje učenicima da se suoče sa realnim društvenim i svakodnevnim životnim problemima i da izgrade kritički odnos prema stvarnosti koja ih okružuje.

Istraživački podaci ukazuju da mladi nisu zadovoljni ni stanjem u srednjoj školi u pogledu razvijenosti demokratije, a osnovni razlog nezadovoljstva jeste neadekvatan odnos nastavnika prema njima (Joksimović, Ševkušić i Janjetović, 2002). Učenici zameraju nastavnicima da ih ne uvažavaju, da nisu spremni da čuju njihovo mišljenje, da ne neguju partnerske odnose, te da su nepravedni. Većina ispitanih učenika smatra da u njihovoj školi nema demokratije, dok manji broj ukazuje na postojanje određenih oblika demokratije kao što su mogućnosti da slobodno iskažu svoje mišljenje, korektan odnos nastavnika prema učenicima, ravnopravan tretman učenika. Izvestan broj ispitanika kao primere demokratije u školi navodi određene vidove pomoći i olakšice za učenike u vezi sa ispitivanjem i ocenjivanjem. Demokratske promene koje bi učenici želeli da se dogode u školi odnose se na korektniji odnos nastavnika prema učenicima, određene promene školskog kurikulumu i veće učešće učenika u odlučivanju. Promene u kurikulumu koje učenici predlažu vezane su za mogućnost učestvovanja u kreiranju nastavnog plana i programa, izbora sadržaja koje će učiti i uticaja na način izvođenja nastave i ocenjivanje, što sve govori o potrebi i želji učenika da imaju aktivniju ulogu u procesu obrazovanja.

O mogućnostima nastavnika da kreiraju psihosocijalnu klimu koja će biti više ili manje demokratska govori podatak da je poboljšanje odnosa između učenika i nastavnika jedna od najčešće navodenih promena koju učenici žele u školi, kako bi se oni u njoj bolje osećali i bolje učili. Nalazi istraživanja pokazuju da bi učenici želeli da nastavnici imaju više razumevanja za mlade i njihove lične probleme, da više poštuju mišljenje učenika, da sa nastavnicima mogu da razgovaraju i o temama koje nisu vezane za nastavne sadržaje (Spasenović i Milanović-Nahod, 2001). Ovi odgovori ukazuju na potrebu učenika za kvalitetnijom komunikacijom sa nastavnicima, koje učenici doživljavaju kao modele i autoritete u koje imaju poverenje, od kojih očekuju podršku i uvažavanje i sa kojima žele da se identifikuju. Međutim, prethodno navedeni podaci o zamerama koje učenici upućuju nastavnicima i podaci o participaciji učenika u školskom životu sugerišu da nastavnici ne ostvaruju u potpunosti svoju ulogu i ne ispunjavaju očekivanja učenika. Na drugoj strani, opisi pojedinih situacija u kojima su učenici bili uskraćeni za demokratski pristup i neki od predloga promena za koje se oni zalažu, ukazuju da su mladi suviše usmereni ka ostvarivanju svojih prava, a da ne vode dovoljno računa o svojim obavezama i ličnoj odgovornosti. To govori da učenici ne poznaju u dovoljnoj meri značenje demokratije, koja pretpostavlja ostvarivanje prava i učešće u odlučivanju, ali istovremeno zahteva odgovornost za donete odluke i njihove posledice.

Pored nastavnika, u kreiranju razredne klime značajnog udela imaju vršnjaci. Odnose među vršnjacima karakteriše relativna ravnopravnost i uzajmnost, što omogućava razumevanje drugih i saradnju. Interakcija sa vršnjacima doprinosi razvoju osećanja pravednosti, socijalne kompetentnosti, prosocijalnih vrednosti, solidarnosti, odgovornosti i kooperativnosti. Učenici koji ostvaruju veću bliskost sa vršnjacima usvojili su altruističku vrednosnu orijentaciju, pokazuju veću brigu za dobrobit drugih i spremniji su da pomognu u nevolji (Joksimović, 1990). Time što utiče na moralni i prosocijalni razvoj, uključujući i razumevanje pravednosti, vršnjačka interakcija može značajno doprineti i vaspitanju za demokratiju, ali, naravno pod uslovom da okolnosti u školi i razredu omogućuju stvaranje pozitivnih socijalnih odnosa. Međutim, podaci o porastu nasilja i drugih oblika asocijalnog ponašanja mladih govore da opšta atmosfera u društvu, porodici i školi ne pogoduje razvoju pozitivnih socijalnih odnosa, a time ni vaspitanju za demokratiju.

Kao i u većini obrazovnih sistema u svetu, znanja o demokratiji u našim osnovnim i srednjim školama bila su ugrađena u više predmeta društvenih nauka, a njihov doprinos obrazovanju za demokratiju može se utvrditi analiziranjem nastavnih sadržaja u nastavnim planovima, programima i udžbenicima. Podaci analize sadržaja udžbenika za srednju školu iz predmeta koji pripadaju društvenim naukama (ustav i prava građana, istorija, geografija, sociologija, istorija filozofije) pokazuju da demokratski sadržaji nisu obrađeni na odgovarajući način ni u saznavnom ni u didaktičko-metodičkom pogledu (Avramović, 2000). U analiziranim udžbenicima prednost se daje supstancijalističkom određenju demokratije, dok je proceduralno shvatanje demokratije značajno manje zastupljeno (ostvareno samo u udžbeniku za sociologiju). Nađeno je da su poruke o demokratskoj kulturi malo zastupljene. Preovlađuju poruke koje demokratsku kulturu usmeravaju prema poštovanju ustanova, dok su manje zastupljene poruke koje se odnose na demokratske obrasce ponašanja, demokratski način života i osobine demokratske ličnosti.

U celini gledano, rezultati analize udžbenika pokazuju da se u izabranom uzorku ne polazi od određene, zajedničke koncepcije demokratije, već da autori udžbenika postupaju prema svojim uverenjima. Visok stepen terminološke različitosti može kod učenika da stvori izvesnu konfuziju. Ova analiza ukazuje da je potrebno saznavno i didaktički modifikovati srednjoškolske udžbenike, kako bi uspešnije osposobljavali učenike za život u demokratskom društvu. U okolnostima u kojima preovlađuje predmetno-disciplinarna nastava, saznavno-didaktičke inovacije treba da obuhvate adekvatniju obradu pojmova sa stanovišta horizontalnog i vertikalnog povezivanja sadržaja, čime bi se izbegla ponavljanja, nejasnoće i nedoslednosti. Kao rešenje kojim bi se prevazišli aktuelni nedostaci obavezne literature iz koje se stiču osnovna znanja o demokratskim institucijama i procedurama, Avramović (2000) predlaže izradu problemskog tipa udžbenika, u kome bi se u većoj meri ostvarila povezanost obrađenih pojmova i sadržaja sa društvenom stvarnošću.

Obrazovanje za demokratiju kroz školski predmet Građansko vaspitanje

Građansko obrazovanje koje treba da doprinese aktivnijem učešću mladih ljudi u društvenom životu postaje značajan aspekt obrazovnih reformi u svetu. Građansko obrazovanje realizuje se u osnovnim i srednjim školama u različitim zemljama tako što su relevantne teme uključene u već postojeće školske predmete (društvene nauke, isto-

rija, geografija, moralno vaspitanje, ekonomija, političke nauke) ili kao poseban predmet sa različitim nazivima. Vaspitanje i obrazovanje za demokratiju i život u građanskom društvu obuhvata prenošenje znanja o demokratskim institucijama i procedura, aktivno istraživanje i mogućnosti da sami učenici interpretiraju društvene pojave, ovladavanje principima funkcionisanja demokratskog društva i uvećanje kapaciteta učenika za učešće u društvenom životu (Maksić, 2002). Na ovaj način, učenici se osposobljavaju da razumeju građansko društvo i razvijaju spremnost da doprinesu predstavničkoj demokratiji.

Kao rezultat nastojanja da se učenicima pruže znanja i veštine potrebne za kompetentno učešće u društvenom životu zajednice i uspostavljanje demokratskih odnosa, u okviru reforme obrazovnog sistema Srbije, koncipiran je poseban nastavni predmet Građansko vaspitanje, a kada je uveden, koncipirani su nastavni sadržaji za prvi i drugi razred osnovne i srednje škole. Predviđeno je i da se postupno razvija i uvede u sve razrede osnovne i srednje škole.

Prema Nastavnom planu i programu, građansko vaspitanje *učenicima osnovne škole* treba da pruži mogućnost da izgrade saznanja, umenja, sposobnosti i vrednosti neophodne za formiranje autonomne, kompetentne, odgovorne i kreativne ličnosti, otvorene za dogovor i saradnju, koja poštuje sebe i druge. Program građanskog vaspitanja u prvom razredu osnovne škole obuhvata olakšavanje procesa adaptacije na školsku sredinu i podsticanje socijalne integracije; podsticanje razvoja saznanja o sebi, samopoštovanja i samopouzdanja; izražavanje i komunikacija osećanja; podsticanje grupnog rada, dogovaranja i saradnje; podsticanje socijalnog saznanja, razumevanja i prihvatanja međusobnih razlika; razvijanje komunikativne sposobnosti, veština nenasilne komunikacije i konstruktivnog razrešavanja sukoba; podsticanje i osposobljavanje za aktivnu participaciju u životu škole. Metodsku okosnicu predmeta čine interaktivne radionice sa fokusom na simboličkom izražavanju i razmeni ukrug. Bitne odrednice obrazovno-vaspitanog rada jesu iskustveno učenje i igrovni kontekst (Pravilnik o nastavnom planu i programu predmeta Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima za prvi razred osnovne škole, 2001).

Cilj građanskog vaspitanja *u srednjoj školi* je da učenici steknu znanja, razviju sposobnosti i veštine i usvoje vrednosti koje su pretpostavka za celovit razvoj ličnosti i za kompetentan, odgovoran i angažovan život u savremenom građanskom društvu u duhu poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, mira, tolerancije, ravnopravnosti polova, razumevanja i prijateljstva među narodima, etničkim, nacionalnim i verskim grupama. Sadržaji građanskog vaspitanja za prvi razred srednje škole obuhvataju sledeće teme: pojedinac u društvu (život u zajednici, komunikacija u grupi, rešavanje sukoba); prava i odgovornosti (pojam prava i konvencija o pravima deteta, odgovornost i participacija, kršenje i zaštita prava); i škola kao zajednica. Osnovni metodski pristup u izvođenju nastave građanskog vaspitanja jeste radioničarski način rada. Najčešće korišćeni oblici rada su: simultana individualna aktivnost, rad u parovima ili malim grupama, razmena ili razgovor u krugu, grupna diskusija i izlaganje pred celom grupom. Nastavnicima se sugeriše da se trude da se nastavni proces u razredu tokom cele godine odvija u skladu sa onim što se uči (stvaranje demokratske atmosfere, poštovanje prava učenika), kao i da se zalažu da takva pravila važe i izvan učionice i na drugim predmetima (Pravilnik o nastavnom planu i programu predmeta Građansko vaspitanje za prvi razred srednje škole, 2001).

Za realizaciju programa predmeta građansko vaspitanje planiran je jedan čas nedeljno, što na godišnjem nivou iznosi 35 do 36 časova. Učenici se ne ocenjuju uobičajenim broječanim ocenama, već opisnim (uspešan i veoma uspešan) i to na osnovu kriterijuma kao što su redovnost u pohađanju nastave, zainteresovanost i aktivno uključivanje u proces nastave. Građansko vaspitanje mogu da predaju nastavnici i profesori razredne nastave, profesori sociologije, filozofije, psiholozi i pedagozi, a koji su savladali posebnu obuku za to. Obuku je u višednevnim ciklusima organizovalo Ministarstvo prosvete i sporta, a prednost za učešće u obuci i rad u školi imali su oni prosvetni radnici koji su ranije pohađali programe psihosocijalne podrške, rehabilitacije i aktivacije učenika. Od 2004/2005. školske godine, građansko vaspitanje u osnovnoj i srednjoj školi mogu da predaju svi predmetni nastavnici, pod uslovom da su prošli odgovarajuću obuku (Pravilnik o izmenama i dopunama pravilnika o vrsti stručne spremlje nastavnika koji izvode obrazovno-vaspitanje iz izbornih programa u osnovnoj školi, 2004; Pravilnik o izmeni pravilnika o vrsti stručne spremlje nastavnika, stručnih saradnika i pomoćnih nastavnika u gimnaziji, 2004).

Tokom 2002. godine sprovedena je evaluacija nastave građanskog vaspitanja kao *fakultativnog* predmeta (Smith, Fountain, McLean, 2002). Procenjeno je da se tokom prve godine realizacije građanskog vaspitanja u nastavu uključilo 12% učenika: u osnovnim školama 21%, a u srednjim školama 3,5% učenika. Čas građanskog vaspitanja izvodi se pre ili posle redovne nastave, što otežava njegovo praćenje. Opšta ocena plana i programa je da ima izraženu psihosocijalnu orijentaciju. Većina nastavnika tvrdi da se pridržava nastavnog plana i programa, ali je mali broj njih (3%) realizovao čitav nastavni plan. U radu se primenjuju interaktivne metode, što su svi učesnici u istraživanju ocenili kao značajnu prednost ovog predmeta. Učenici ističu da je ovaj predmet doprineo poboljšanju međuljudskih odnosa u školi i njihovoj većoj otvorenosti i komunikativnosti. Većina učenika, roditelja i nastavnika smatra da predmet Građansko vaspitanje ne treba da bude obavezan, niti da bude alternativa verskoj nastavi. Bez obzira na preporuke evaluacije, građansko vaspitanje i verska nastava postali su obavezni izborni predmeti.

Pošto je građansko vaspitanje postalo *obavezni izborni* predmet, posle prve godine realizacije, urađena je druga evaluativna studija (Joksimović, 2003). Ispitivanjem su obuhvaćeni roditelji učenika prvog razreda osnovne škole i učenici srednje škole koji su pohađali građansko vaspitanje. Prikupljeni su podaci o razlozima kojima su se roditelji i učenici rukovodili prilikom opredeljivanja za građansko vaspitanje, ispunjenost očekivanja i zadovoljstvo predmetom, kao i procene nastavnih sadržaja, načina realizacije i efekata pohađanja nastave. Prema iskazima roditelja, najčešći razlog za izbor građanskog vaspitanja u osnovnoj školi jeste očekivani uticaj predmeta na ponašanje i ličnost učenika, što podrazumeva razvijanje komunikacijskih veština i tolerancije, kulturu ponašanja, poštovanje sebe i drugih, prepoznavanje i razumevanje emocija. Drugi razlog po učestalosti navođenja u osnovnoj školi jeste preferiranje građanskog vaspitanja u odnosu na versku nastavu. U srednjoj školi, izbor građanskog vaspitanja učenici najčešće objašnjavaju prednostima nad verskom nastavom (zanimljiviji, savremeniji i korisniji sadržaji), interesovanjem za oblast i obavezom da se jedan predmet izabere.

O odnosu učenika prema predmetu Građansko vaspitanje govore podaci o tome koliko su njihova očekivanja ispunjena, zadovoljstvu izborom i spremnosti da se izbor ponovi. Nastava građanskog vaspitanja ispunila je u velikoj meri očekivanja više od polovine roditelja (57%) i blizu polovine učenika (47%). Većina roditelja smatra da

su njihova deca koja pohađaju prvi razred osnovne škole u potpunosti ili u velikoj meri zadovoljna nastavom građanskog vaspitanja, dok je zadovoljstvo učenika srednje škole manje izraženo (tabela 1). U skladu sa ovim nalazima jesu i podaci o spremnosti roditelja i učenika da izaberu građansko vaspitanje ukoliko bi bili u prilici da o tome opet odlučuju. Roditelji učenika osnovne škole su u većem broju (69%) nego učenici srednje škole (53%) spremni da ponove ovaj izbor.

Tabela 1: Procena zadovoljstva nastavom građanskog vaspitanja (%)

Stepen zadovoljstva	Roditelji (N=243)	Učenici (N=359)
Uopšte nije zadovoljan/-a	3	8
U maloj meri	4	12
Delimično	23	33
U velikoj meri	31	28
U potpunosti	37	19
Bez odgovora	2	0
Ukupno	100	100

U celini, odnos roditelja prema nastavi građanskog vaspitanja povoljniji je od procena učenika, za šta postoji više objašnjenja. Realizaciju građanskog vaspitanja u osnovnoj školi procenjivali su roditelji na osnovu svog utiska i onoga što su čuli od svoje dece, dok su učenici srednje škole iznosili lično iskustvo. Osim toga, srednjoškolarci su u odnosu na učenike osnovne škole kritičniji, selektivniji, manje motivisani za pohađanje nastave izbornog predmeta, ali i više opterećeni drugim nastavnim sadržajima. Bez obzira na ova i druga moguća objašnjenja, pažnju zaslužuje podatak da izvestan broj roditelja i znatan broj učenika nisu zadovoljni nastavom građanskog vaspitanja, što ukazuje na potrebu da se utvrde razlozi i izvori njihovog nezadovoljstva.

O prednostima i nedostacima u realizaciji građanskog vaspitanja ukazuju podaci o tome šta se učenikima najviše a šta najmanje dopada u vezi sa ovim predmetom. Najpovoljnije je ocenjen način rada (64% roditelja čija deca pohađaju osnovnu školu i 53% učenika koji pohađaju srednju školu), dok su primedbe, u najvećem broju, upućene na sadržaj predmeta, organizaciju i uslove rada i to naročito od strane srednjoškolarca (42% srednjoškolarca, 14% roditelja učenika osnovne škole). Dobijeni podaci o iskustvima roditelja i učenika ukazuju da vaspitanju za demokratiju najviše doprinose nastavne metode i priroda komunikacije na času: neguje se grupni rad, ohrabruje se učešće svakog pojedinca, atmosfera je opuštena i podržavajuća, učenici aktivno učestvuju u procesu nastave i učenja, mogu slobodno da iskažu svoje mišljenje, nastavnici ih uvažavaju, u radu se angažuju različite sposobnosti, podstiče se iskustveno učenje. Nema sumnje da ovakva nastava donosi određene demokratske promene u škole.

Odgovori učenika i roditelja pokazuju da je jedan od nedostataka građanskog vaspitanja vezan za nastavne sadržaje predviđene programom. Ove primedbe odnose se na često ponavljanje određenih tema, slične radionice, nezanimljivost, preterano bavljenje ličnim problemima i osećanjima. Može se pretpostaviti da učenici i njihovi roditelji nemaju jasan uvid u to šta čini sadržaj predmeta i koja je funkcija pojedinih tema koje se obrađuju. Po mišljenju 9% roditelja i 18% učenika gradivo građanskog vaspitanja je preobimno, a ono što se uči na ovim časovima nepotrebno je za 7% roditelja (čija deca idu u osnovnu školu) i 31% učenika srednje škole. Pažnju zaslužuje i podatak da za značajan broj učenika srednje škole izborni predmet predstavlja dodatno opterećenje u kontekstu već velikih redovnih obaveza (broj predmeta, količina gradiva, broj časova).

va). Da bi se poboljšao nastavni plan i program, potrebno je da se razmotre primedbe izrečene na račun svrsishodnosti pojedinih nastavnih sadržaja, da se utvrdi o kojim temama je reč i da se izvrše odgovarajuće izmene.

Prema rezultatima ovog istraživanja, jedan od problema u realizaciji nastave građanskog vaspitanja predstavlja obezbeđivanje odgovarajućih prostornih i vremenskih uslova, što je naročito izraženo u srednjoj školi. Čas građanskog vaspitanja nije uklopljen u celokupan raspored časova učenika zbog čega se odvija pre ili posle nastave, subotom, kao blok nastava ili se ne održava redovno. Problem predstavlja deljenje odeljenja zbog pohađanja različitih izbornih predmeta, što za posledicu ima veliki ili mali broj učenika na času. Zbog rada škole u više smena, ne može uvek da se obezbedi učionica, tako da se čas građanskog vaspitanja odvija u različitim prostorijama i neadekvatnim uslovima. Problem su i druge obaveze nastavnika koji predaju građansko vaspitanje, tako da se u nekim slučajevima raspored prilagođava mogućnostima nastavnika. Ove objektivne teškoće mogu da budu izvor nezadovoljstva učenika, stvaraju otpor prema predmetu i umanjuju njegove efekte.

O efektima građanskog vaspitanja govore promene kod učenika koje roditelji i učenici opažaju kao rezultat pohađanja nastave ovog predmeta. Polovina ispitanika ne uočava nikakve promene odnosno smatra da se ništa nije promenilo, što se moglo očekivati s obzirom na činjenicu da je ispitivanje vršeno posle samo jedne godine pohađanja predmeta, kao i da je reč o jednom času nedeljno. Najznačajniji uticaji se ogledaju u sticanju znanja i promenama u ponašanju i ličnosti učenika. Roditelji uočavaju da je dete postalo komunikativnije, da bolje artikuliše svoje potrebe, otvorenije pokazuje osećanja, uspešnije razrešava konflikte sa vršnjacima, odgovornije se odnosi prema obavezama. Učenici srednjih škola tvrde da su spremniji nego ranije da saslušaju druge, da su tolerantniji, zrelije i bez predrasuda procenjuju druge ljude, više poštuju sebe i druge ljude, bolje se snalaze u svakodnevnom životnim situacijama. Iako se određene osobine i promene u ponašanju učenika pripisuju uticaju nastave građanskog vaspitanja, dobijeni odgovori se ne mogu prihvatiti bezrezervno. Osim relativno kratkog perioda trajanja nastave, rezervisanost je nužna i zbog toga što promene nisu praćene i utvrđene pomoću odgovarajućih mernih instrumenata, već su osnovni izvor informisanja iskazi samih ispitanika.

U međuvremenu ovaj predmet je dalje razvijan. Već posle prve godine izvođenja građanskog vaspitanja u prvom razredu osnovne škole, izvršene su izvesne izmene u nastavnom programu. Program građanskog vaspitanja za *osnovnu školu* u prvom razredu proširen je temom dečija prava. Teme predviđene za ostala tri razreda osnovne škole odnose se na grupni rad, dečja prava, razvoj samosvesti i uvažavanje drugih, razvijanje komunikativne sposobnosti i veština nenasilne komunikacije, prijateljstvo i moralne dileme u vezi sa tim, uvažavanje različitosti, razvijanje moralnog rasuđivanja i ekološke svesti. Može se uočiti da su predviđene teme različitog nivoa opštosti, odnosno konkretnosti kao i da pripadaju različitim kategorijama. Neke od tema ukazuju na sadržaj koji će se obrađivati (na primer dečja prava ili prijateljstvo), druge ukazuju na osobine koje će se razvijati (komunikativne sposobnosti) ili još šire na ciljeve koji se žele postići (razvoj samosvesti i uvažavanje drugih). U celini gledano, naglasak je stavljen na razvijanje psihosocijalnih veština, dok su znanja o demokratiji manje zastupljena (Pravilnik o nastavnom planu i programu za prvi i drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja, 2004; Pravilnik o nastavnom planu za prvi, drugi, treći i četvrti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja i nastavnom programu za treći razred osnov-

nog obrazovanja i vaspitanja, 2005; Pravilnik o nastavnom planu i programu predmeta Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima za četvrti razred osnovne škole, 2005).

Na nivou srednjeg obrazovanja, program građanskog vaspitanja razvijen je za gimnazije, stručne i umetničke škole. Kako među ovim programima nema bitnih razlika, ilustracije radi prikazaćemo samo program za gimnaziju. U drugom razredu gimnazije uči se o pravima i odgovornostima i planira i izvodi akcija u korist prava. Nastavni sadržaji građanskog vaspitanja za treći razred odnose se na sledeće oblasti: demokratija i politika, građanin i građansko društvo, građanska i politička prava i pravo na građansku inicijativu i planiranje konkretne akcije. Program građanskog vaspitanja za četvrti razred ima pet celina: tržište i demokratija, ekologija i zaštita životne sredine, raznolikost i identitet i mediji. Predviđenim temama za srednje škole demokratski sadržaji su zastupljeni u većoj meri nego u osnovnoj školi, mada su teme suviše opšte i nedovoljno precizno određene (Pravilnik o izmenama i dopunama pravilnika o nastavnom planu i programu za gimnaziju, 2003; Pravilnik o dopuni pravilnika o nastavnom planu i programu za gimnaziju, 2003; Pravilnik o dopuni pravilnika o nastavnom planu i programu za gimnaziju, 2005).

Kako obrazovati mlade za demokratiju u školi

U nastojanju da škola doprinese obrazovanju mladih za demokratiju, koncipiran je poseban nastavni predmet. Efekti i domet predmeta Građansko vaspitanje ograničeni su njegovim statusom izbornog predmeta kao i time što su pravila i načela za koje se zalaže građansko vaspitanje nedovoljno zastupljeni u nastavi ostalih predmeta i u funkcionisanju škole u celini. Nepovoljna okolnost je što je građansko vaspitanje uvedeno kao alternativa verskoj nastavi. Ovo je dovelo do nepotrebne polarizacije građanskih i tradicionalnih vrednosti i opredeljenja i nedoumice jednog broja roditelja i učenika oko toga koji je izbor bolji. Nepovoljnim okolnostima može se smatrati i to što se manje vrednuju školski predmeti koji se ne ocenjuju brojačano u odnosu na one koji doprinose školskom uspehu, zatim je to i heterogenost u pogledu bazičnog obrazovanja nastavnika koji ga predaju, a time i nedovoljna kompetentnost nekih od njih, i razvijanje predmeta uporedo sa njegovom primenom u školi.

Uvid u ciljeve i nastavne sadržaje ovog predmeta pokazuje da su postavljeni ambiciozni ciljevi, a da planirani sadržaji i predviđeni fond časova ne omogućuju ostvarivanje svih postavljenih ciljeva i zadataka. Istraživački nalazi o realizaciji građanskog vaspitanja u osnovnim i srednjim školama ukazuju da je neophodno stvoriti povoljnije uslove za rad i napraviti bolju organizaciju i to redefinisanjem nastavnih sadržaja koji bi bili u većoj meri u skladu sa potrebama i mogućnostima učenika. Naravno potrebno je i dalje stručno usavršavanje nastavnika. Prema podacima iz evaluativnih studija, nastava građanskog vaspitanja pre svega doprinosi razumevanju sopstvenih potreba i potreba drugih, povećanju komunikacijskih veština, toleranciji na različitosti. Razvoj socijalnih kompetencija i vrednosti učenika nesumnjivo su poželjni vaspitni uticaji ovog predmeta, ali se postavlja pitanje da li je to dovoljno za aktivno, odgovorno i kompetentno učešće u društvenom životu.

Evaluacija predmeta Građansko vaspitanje i njegovih efekata u dužem vremenskom razdoblju tek predstoji. Može se očekivati da će realizacija planiranih programa građanskog vaspitanja u toku celokupnog osnovnog i srednjeg školovanja doprineti u

većoj meri obrazovanju mladih za demokratiju nego što su pokazala istraživanja posle jedne godine pohađanja kao fakultativnog predmeta i prve godine pohađanja kao obaveznog izbornog predmeta. Potrebno je kontinuirano pratiti realizaciju i efekte nastave građanskog vaspitanja za svaki razred posebno, a takođe je neophodno da rezultati evaluacije imaju povratni uticaj na redefinisane nastavnih planova i programa. Dalji rad na razvijanju programa zahteva poštovanje principa horizontalne i vertikalne povezanosti sadržaja kako bi se obezbedila unutrašnja doslednost, povezanost, sistematičnost i koherentnost nastavnih sadržaja i aktivnosti. Da bi građansko vaspitanje doprinelo razvoju demokratske ličnosti, kroz nastavu ovog predmeta veću pažnju trebalo bi posvetiti razvijanju demokratskih vrednosti i odgovornosti prema široj društvenoj zajednici.

Vaspitanje za demokratiju zahteva razvijanje određenih karakteristika ličnosti, stavova i vrednosti kao što su autonomija, nedogmatsko mišljenje, tolerancija, pravednost, kooperativnost i odgovornost. Učenje kako se tolerišu nesaglasne ideje i stavovi u odnosu na sopstvene doprinosi razvijanju fleksibilnog, nedogmatskog mišljenja, što predstavlja jednu od bitnih karakteristika demokratske ličnosti. Nedogmatsko mišljenje moguće je razvijati ako se problematizuju određena gledišta i razmatraju kontroverzne teme i argumentacija za različite stavove. Prihvatanje pluraliteta ideja jeste osnovna pretpostavka demokratske komunikacije i uslov za stvaranje demokratske klime u društvu. Demokratsku vrednost tolerancije razlika moguće je razvijati tako što se učenici uče da uvažavaju činjenice, vode računa o izvorima podataka, argumentuju svoje stavove, uvažavaju razumnu argumentaciju za drugačija gledišta, a istovremeno se ti principi praktikuju u školi (Đurišić-Bojanović, 2002, 2005).

Međutim, prihvatanje pluralizma ideja i podsticanje tolerancije nosi sa sobom i opasnost tolerisanja stavova i postupaka koji su moralno neprihvatljivi. Da se tolerancija ne bi izvrgla u moralnu indiferentnost, potrebno je razvijati kritičko mišljenje i moralno rezonovanje, što bi omogućilo da se donese moralni sud o tome koji će se stavovi i postupci tolerisati i zašto. Stoga bi moralno vaspitanje trebalo da bude sastavni deo obrazovanja za demokratiju, a program moralnog vaspitanja da ima za cilj razvijanje sposobnosti nezavisnog moralnog rasuđivanja. Posebno su inspirativne i aktuelne ideje Kolberga, koji je dao jedan od najčešće primenjivanih programa moralnog vaspitanja (Miočinović, 2004). Jezgro programa moralnog vaspitanja čine moralne diskusije, stavljanje na mesto drugoga i komunikacija, kao i povezivanje upravljanja školama sa upravljanjem u širem društvu. Glavni cilj moralnog vaspitanja u školi treba da bude načelno moralno rasuđivanje, a glavni metod podsticanje kognitivnog sukoba pomoću diskusija o moralnim dilemama.

Da bi škola mogla da pripremi učenike za život u demokratskom društvu, neophodno je da ona sama postane demokratska zajednica. Pored razvoja moralnog rasuđivanja samih učenika, moralno vaspitanje treba da doprinese razvoju grupe kao moralne zajednice koja se temelji na normama poverenja, učestvovanja i kolektivne odgovornosti (Miočinović, 2003). To znači da nastavnici i učenici diskutuju o problemima od značaja za učenike i učestvuju u donošenju pravila kojima se reguliše život u školi. Pozitivna atmosfera u školi podrazumeva međusobno uvažavanje svih učesnika vaspitno-obrazovnog procesa, komunikaciju u kojoj se ohrabruju egalitarni odnosi, razvija osećanje zajedništva i zajednička odgovornost. Razvoju autonomne ličnosti učenika i demokratskih odnosa u školi mogla bi da doprinese dodatna obuka nastavnika, kao i promene sistema školovanja i celokupne socijalne klime u školi. Demokratsko vaspita-

nje zahteva integrativni pristup, što znači da se ne ostvaruje samo putem posebnih predmeta i časova, već treba da prožima sve školske aktivnosti i celokupnu organizaciju škole.

Literatura:

1. Avramović, Z. (2000): *Demokratija u školskim udžbenicima*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
2. Đerić, I. (2005): Participacija učenika u školskom životu, Snežana Joksimović (ur.): *Vaspitanje mladih za demokratiju* (167–182). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
3. Đurišić-Bojanović, M. (2002): Građansko vaspitanje kao predmet, u: Avramović, Z. i Maksić, S. (ur.): *Izazovi demokratije i škola* (65–80). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
4. Đurišić-Bojanović, M. (2005): Kognitivni aspekt obrazovanja za demokratiju, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 37(2), 21–34.
5. Joksimović, S. (1990): Uloga vršnjaka u razvoju prosocijalne orijentacije učenika, *Nastava i vaspitanje*, 39 (1–2), 107–115.
6. Joksimović, S. (1998): Karakteristike ličnosti i demokratska orijentacija dolescenata, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 30 (71–82).
7. Joksimović, S., Ševkušić, S. i Janjetović, D. (2002): Demokratska klima u školi i vaspitanje za demokratiju, u: Avramović, Z. i Maksić, S. (ur.): *Izazovi demokratije i škola* (39–48). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
8. Joksimović, S. (2003) (ur.): *Verska nastava i građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Srbiji*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanje.
9. Maksić, S. (2002): Doprinos škole formiranju aktivnog i informisanog građanina, u: Avramović, Z. i Maksić, S. (ur.): *Izazovi demokratije i škola* (49–64). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
10. Miočinović, Lj. (2003): Moralno vaspitanje: škola kao pravedna zajednica, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 35 (195–221).
11. Miočinović, Lj. (2004): *Moralni razvoj i moralno vaspitanje: kognitivno-razvojno shvatanje*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
12. Pjurkovića-Petrović, K. i Ševkušić, S. (1996): Očekivanja roditelja i nastavnika: autonomna ili konformistička ličnost deteta, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 28 (69–88).
13. Pravilnik o nastavnom planu i programu predmeta građansko vaspitanje–saznanje o sebi i drugima za prvi razred osnovne škole (2001): *Službeni glasnik RS – Prosvetni glasnik*, 5, 3–6.
14. Pravilnik o nastavnom planu i programu predmeta Građansko vaspitanje za prvi razred srednje škole (2001): *Službeni glasnik RS- Prosvetni glasnik*, 5, 1–3.
15. Pravilnik o dopuni pravilnika o ocenjivanju učenika u srednjoj školi (2003). *Službeni glasnik – Prosvetni glasnik*, 3, 2.
16. Pravilnik o izmenama i dopunama pravilnika o nastavnom planu i programu za gimnaziju (2003): *Službeni glasnik – Prosvetni glasnik*, 5, 19–22.
17. Pravilnik o dopuni pravilnika o nastavnom planu i programu za gimnaziju (2003). *Službeni glasnik – Prosvetni glasnik*, 10, 1–2.
18. Pravilnik o izmenama i dopunama pravilnika o vrsti stručne spreme nastavnika koji izvode obrazovno-vaspitni rad iz izbornih programa u osnovnoj školi (2004). *Službeni glasnik – Prosvetni glasnik*, 10, 1.
19. Pravilnik o nastavnom planu i programu za prvi i drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja (2004). *Službeni glasnik – Prosvetni glasnik*, 10, 84–87.
20. Pravilnik o izmeni pravilnika o vrsti stručne spreme nastavnika, stručnih saradnika i pomoćnih nastavnika u gimnaziji (2004). *Službeni glasnik – Prosvetni glasnik*, 11, 1.
21. Pravilnik o nastavnom planu i programu za prvi i drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja (2004): *Službeni glasnik – Prosvetni glasnik*, 10, 86–88.
22. Pravilnik o nastavnom planu za prvi, drugi, treći i četvrti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja i nastavnom programu za treći razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja (2005). *Službeni glasnik – Prosvetni glasnik*, 1, 63–65.
23. Pravilnik o nastavnom planu i programu predmeta građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima za četvrti razred osnovne škole (2005). *Službeni glasnik – Prosvetni glasnik*, 2, 16–18.
24. Pravilnik o dopuni pravilnika o nastavnom planu i programu za gimnaziju (2005). *Službeni glasnik – Prosvetni glasnik*, 11, 163–164.

-
25. Smith, A., Fountain, S., MecLean, H. (2002): *Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Srbiji*. Beograd: UNICEF & UNESCO.
 26. Spasenović, V. i Milanović-Nahod, S. (2001): Stavovi učenika prema problemima i potrebama naših škola, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 33 (389–407).

EDUCATION FOR DEMOCRACY IN SCHOOL CONTEXT

Summary: Education for democracy includes adoption of knowledge in democracy institutions and procedures, gaining direct experience in democratic rights at school, as well as developing personality traits, values and skills necessary for responsible and competent participation in lie of democratic community. Discussing conditions and obstacles for democratic pedagogical work and education at school includes organisation and functioning of the school, personal characteristics and value orientation of students. There are some possibilities discussed concerning education for democracy through the subject civil education which was introduced in Serbian schools in 2001. Evaluation studies show that the subject civil education contributes to social competences and values of students, but it is not sufficient for students to get prepared for active, responsible and competent participation in social life. Democratic education demands integrative approach, which means not realisation through particular subjects and classes, but it, should be a part of all school activities and the whole school organisation.

Key words: education for democracy, school subjects, civil education, democratic values.

OBRAZOVANIE DL} DEMOKRATII V {KOLE

Rezyme: Obrazovanie dl} demokratii vkly~aet: usvoenie zna-nij o demokrati~eskih institutah i procedurah; priobretenie neposredstvennogo opwta ~erez demokrati~eskoe prin]tie re[enij v [kole; razvitie li~nostnwh ka~estv, sistemw cennostej i sposobnostej, nu`nwh dl} otvetstvennogo i kompetentnogo u~astij v `izni demokrati~eskogo ob`estva. Issledovaniem uslovij dl} demokrati~eskogo vospitani] i obrazovanij kak i ih prep]tstvij ohva~enw: organizaci] i funkcionirovanie [kolw, u~ebnwe materialw i metodw ih prepodneseni], u~ebniki, rolx i vli]nie u~itel] , vospitatelxnwe celi [kolw, li~nostnwe karakteristiki i cennostnwe orientacii u~enikov. Rassmotreniy podle`at i vozmo`nosti obrazovanij dl} demokratii ~erez predmet gra`danovedenie, kotorwj vveden v u~ebnwe planw na~alxnwh [kol Serbii v 2001 godu. Ocenivay`ie trudw ukazwvayt na to, ~to gra`danskoe vospitanie mo`et razvivatx socialxnwe kompetencii i sistemu cennostej, no]vl]ets] ni~utx ne dostato~nwm sredstvom, ~tobw podgotovitx u~enika k aktivnomu, otvetstvennomu i kompetentnomu u~astiy v ob`estvennoj `izni.

Demokrati~eskoe vospitanie trebuet sovместnogo, obqedi-nennogo podhoda k vospitaniy, t.e. ne ~erez otdelxnwe predmetw i uroki a putem obqedineni] vseh [kolxnwh meropri]tij i sovokupnoj organizacii [kolw.

Kly~evwe slova: obrazovanie dl] demokratii, u~ebnwe predmetw, gra`danovedenie, demokrati~eskie cennosti.